

РЕМІСНИЧІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Головною особливістю розвитку сучасного суспільства є те, що забезпечення підвищення якості та безпеки життя в ньому, збереження гарантій виживання людства та запорука подальшого його стійкого розвитку цілком залежить від ступеня професіонального використання сучасних досягнень науки і техніки.

У зв'язку з цим освіта, зокрема професійна, дедалі більшою мірою перетворюється на визначальний чинник економічного, соціального, культурного та політичного прогресу кожної нації. Саме професійна освіта нині розглядається як сфера людино-творення, тобто сфера, яка в цілісному вигляді формує професійні знання, культуру та світогляд особистості.

Досвід багатьох розвинених країн, як і України, показує, що професійна освіта весь час змінюється. Ці зміни передусім обумовлюються так званими зовнішніми чинниками, які полягають у розвитку виробництва, трансформації культурного та соціального середовища, розширенні та поглибленні глобальних зв'язків. Ринкові перетворення, що відбуваються в Україні, висувають і загальні, і специфічні для країни вимоги до зміни системи освіти, зокрема професійної.

Тому метою даної статті є ретроспективний аналіз становлення та розвитку ремісничої освіти Півдня України як території, що мала певну регіональну специфіку, яка визначалася, в першу чергу, потребами промислового розвитку регіону. Це зумовлювало вибір ремісничих професій, які суттєво відрізнялися від професій, за якими готували у ремісничих навчальних закладах інших регіонів України (шовківництво, виноградарство, садівництво, вівчарство, кожем'яцтво). Слід зазначити, що ремісничі навчальні заклади цього регіону готували кваліфікованих робітників і за професіями, розповсюдженими на всій території України: слюсарна, токарна, ливарна, ковальська.

Об'єктом даної статті вважаємо ремісничу освіту Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, предметом – процес становлення та розвитку ремісничих навчальних закладів Півдня України у досліджуваний період.

Загалом питання розвитку ремісничої освіти Півдня України, не дивлячись на очевидність існування значної кількості ремісничих навчальних закладів у цьому регіоні (Одеські ремісничі навчальні заклади були відкриті одними з перших на території Російської імперії), малодосліджені і мало представлені в історико-педагогічній літературі.

Аналіз робіт видатних науковців (С. Батишева, О. Веселова, І. Нарядька, М. Кузміна, Є. Сутиріна, В. Прокоф'єва, О. Степанишиної, М. Константинова, В. Струмінського, О. Любар, В. Ковалинського) та

історичних документів дозволяє стверджувати, що у більшості праць розглядалися питання загального розвитку ремісничих навчальних закладів на території Російської імперії в цілому, аналізуючи в основному діяльність ремісничих навчальних закладів Центральної частини Росії. Окремі роботи стосовно становлення та розвитку ремісничої освіти в Україні з'явилися в останньому десятилітті (М.І. Бахтіна, І.Л. Лікарчука, Т.І. Малєєвої, Т.М. Ніколаєвої), але вони стосуються окремих аспектів розвитку ремісничої освіти, а не розглядають проблему в цілому.

Щодо історичних особливостей розвитку ремісничих навчальних закладів Півдня України слід зауважити, що до промислової революції, яка відобразилася на економіці країни у другій половині ХІХ століття, професійне навчання робітників проводилося в основному у процесі ремісницького учнівства на виробництві або у приватних майстрів. Негативною рисою учнівства було те, що у галузі теорії воно обмежувалося початковою грамотністю, а стосовно виробничої підготовки, то навчання проводилося за предметною системою, без жодних програм та методик, на основі випадкових приватних замовлень побутового характеру.

Швидкий економічний розвиток Півдня України у другій половині ХІХ століття – розвиток фабричного виробництва, будівництва – спричинив гостру потребу у кваліфікованих робітниках, які змогли б не тільки використовувати техніку, але і виготовляти її. Тобто, виникла потреба в забезпеченні якісно нового рівня підготовки і перепідготовки спеціалістів робітничих спеціальностей. Економічні умови життя вимагали формування такої системи підвищення кваліфікації професійних кадрів, яка б забезпечувала своєчасне задоволення потреб регіону у кваліфікованих робітниках різного профілю і можливість безперервного розширення і поглиблення знань стосовно їх професії, з метою вдосконалення їх практичних умінь і навичок.

Ремісничі навчальні заклади Півдня України, як і інших регіонів, діяли на підставі загальнодержавних документів, а також статутів навчальних закладів. Прийняття «Правил» аж у кінці ХІХ століття (1888 р.) свідчить про те, що система ремісничої освіти в середині та протягом усієї другої половини ХІХ століття не мала належного нормативно-правового оформлення. Діяльність ремісничих навчальних закладів з 1888 року стала підпорядковуватися відділу промислових училищ Міністерства народної освіти. Тому у звітах попечителів учбових округів (наприклад, Одеського) ремісничі навчальні заклади часто відносили саме до групи промислових училищ, хоча промислові училища існували як окремі освітні заклади й ремісничі училища з ними ототожнювати не можна [26, с. 13-18].

Слід зазначити, що темпи розвитку ремісничих навчальних закладів Півдня України протягом усього досліджуваного періоду були різними. У 80-х рр. ХІХ століття існували одиничні ремісничі училища; натомість більше було ремісничих шкіл та відділень, оскільки їх було легше створювати та фінансувати відповідну діяльність. Наприклад, у Одеському

учбовому окрузі на кінець XIX століття нараховувалося 33 ремісничих навчальних заклади, серед яких переважали ремісничі школи, відділення та класи [31, арк. 287-292]. Проте це не означає, що в інших містах та населених пунктах Півдня України не створювалися жіночі та чоловічі ремісничі класи, школи та відділення при інших навчальних закладах. Так, в Південній частині України були відкриті: ремісничі класи (у 1870 році – при Одеському повітовому училищі, у 1878 році – при Одеському духовному училищі, у 1887 році – при Оржеєвському міському 4-х класному училищі, у 1900 році – при Бабильському початковому училищі); ремісничі відділення (у 1856 році – столярно-токарної та картонажної справи при Бердянському єврейському училищі, у 1867 році – при Катеринославському, Новомосковському, Євпаторійському та Олександрівському повітових училищах) [5, арк. 2-4; 6, арк. 1-48; 7, арк. 10-11, арк. 21; 8, арк. 1-5, арк. 7; 9, арк. 3-15].

Про деякі з ремісничих навчальних закладів існують більш деталізовані відомості, про інші – історичних матеріалів у ході дослідження вдалося знайти небагато.

Так, наприклад, реміснича освіта у Катеринославі поклала початок усій системі освіти цього міста, оскільки першим навчальним закладом тут стала *реміснича школа при літейно-гарматному заводі*. Її метою була безпосередня підготовка учнів до роботи на підприємстві. Школу було засновано у 1815 році й називалася вона гірничою. З 1881 року, коли Катеринослав став повітовим містом, у ньому стали з'являтися міські училища з різним терміном навчання. Окрім загальноосвітніх предметів, в училищах допускалося вивчення ремесел, але тільки в позанавчальний час. У 90-ті роки XIX століття ремісничі класи стали відкриватися при багатьох навчальних закладах міста. При їх організації не переслідувалося широких професійно-навчальних цілей, а була спрямованість на надання можливості додаткового заробітку для випускників. Навчання у ремісничих класах було досить ґрунтовним і продовжувалося чотири роки. Його результати представлялися у вигляді власноруч виготовленого виробу, за яким оцінювався рівень умінь та навичок з обраного ремесла. Так, учень, який опановував столярне ремесло, повинен був протягом навчального року виготовити один письмовий чи обідній стіл, три круглих столики, одну буфетну й одну книжкову шафу, певну кількість віконниць та ставень. Учні, які готувалися за ковальським і слюсарним ремеслом, повинні були виготовити прилад для зуборізного станка, ваги, замки, ножі для розколювання цукру [10].

Гнедінське центральне ремісниче училище Олександрівського повіту Катеринославської губернії було відкрите внаслідок плідної діяльності Товариства поліпшення народної праці в пам'ять Царя-Визволителя Олександра II, заснованого 1881 року. Товариство мало на меті створити мережу ремісничих навчальних закладів для підготовки дітей та молоді в традиційних для цієї місцевості ремеслах. До ремісничих шкіл повинні були долучитися також землеробські з власними господарствами.

Землю для заснування Гнедінського ремісничого училища пожертвував відставний гвардії штаб-ротмістр Дмитро Титович Гнедін, тому училище стало носити його ім'я [32]; він же став першим попечителем цього навчального закладу, а його дружина – почесною попечителькою. Попечителем з навчальної частини став відомий український педагог Микола Олександрович Корф, який брав безпосередню участь у написанні статуту училища [3, с. 18-32].

Спочатку училище мало працювати за трирічним терміном навчання, але згодом стало чотирирічним. У ньому готували столярів, ковалів, слюсарів для потреб сільського господарства. Учнями могли стати вихідці з будь-якого стану, які закінчили початкові народні училища, віком 13-16 років. Кількість учнів коливалася від 17 до 30 осіб залежно від року навчання. Спочатку в училищі була лише столярна майстерня, згодом було збудовано слюсарню. Поруч з кузнею спорудили мідноливарну піч, де учні оволодівали основами ливарного мистецтва [32].

Загалом на Катеринославщині реміснича освіта була пріоритетним об'єктом уваги земської влади. У 1869 році губернське земство вирішило в кожному повіті відкрити ремісничу школу, однак ці плани стали здійснюватися через два десятиліття, коли було створено Товариство поліпшення народної праці в пам'ять Царя-визволителя Олександра II [32].

У Миколаєві першою ремісничою школою стала портова, заснована у 1863 році. У цій школі відбувалася підготовка робітничих кадрів для миколаївського Адміралтейства, комерційного порту, біржі, а також для флоту всього регіону. Ініціатором відкриття цієї школи був воєнний губернатор міста Богдан Готліб Олександрович фон Глазенап.

Крім ремісничих училищ, в кінці XIX століття в системі освіти Півдня України створювалися й *ремісничі школи та класи*. Однак, ремісничі класи навіть за умов прагнення досягти відповідного рівня навчання й виховання учнів, не могли дати такої професійної підготовки, як спеціалізовані ремісничі навчальні заклади. Головним гальмом у розвитку ремісничої освіти у таких класах, як вважали самі освітяни досліджуваного періоду, була нестача матеріальних засобів на обладнання й діяльність навчальних майстерень та проблеми з щорічним утриманням класів. Низький рівень матеріально-технічного забезпечення ремісничих класів (почасти в них були в наявності лише примітивні інструменти й приладдя), відсутність спеціальних приміщень для навчальних майстерень, а також складність, а іноді й неможливість забезпечити процес навчання спеціально підготовленим майстром – стали головними перешкодами в розвитку ремісничої освіти в класах при загальноосвітніх навчальних закладах. Незважаючи на існуючі перешкоди, кількість ремісничих класів протягом другої половини XIX – початку XX століття помітно зростала. Серед типових ремесел, яким навчали в системі ремісничої освіти досліджуваного періоду, у ремісничих класах переважали столярно-токальне, слюсарно-ковальське, шовківництво, виноградарство, що пояснювалося необхідністю знань саме таких ремесел у

сільському господарстві. Так, ремісничі відділення, створені наприкінці XIX століття при *Мартиноіванівській та Онуфріївській* земських школах Олександрійського повіту Херсонської губернії, хлопчиків навчали столярної й токарної справи, дівчаток – шовківництву. Мартиноіванівське відділення створювалося за ініціативи землевласника І. Горовиця, який побудував для нього приміщення, придбав власним коштом навчальне приладдя, літературу, верстати. Учні, окрім виготовлення предметів домашнього вжитку, проводили ремонтні роботи, одну групу учнів навчали шовківництву та садівництву [10].

На початку XX століття дедалі частіше стали створюватися **жіночі ремісничі навчальні заклади**. Найбільша кількість жіночих ремісничих навчальних закладів була відкрита в Одеській губернії: у 1882 році – Одеське міське дівоче ремісниче училище; у 1883 році – Одеське дівоче ремісничо-професійне училище; у 1887 році – двокласне жіноче училище з рукодільним та ремісничим відділеннями в місті Одесі; у 1899 році – жіноче професійно-ремісниче училище (відкрите на кошти А.М. Гелелевича); у 1908 році – школа крою в місті Одесі. Спеціальності, за якими готували ці ремісничі навчальні заклади, були, переважно, однаковими: садівництво, шовківництво, гаптування, білошвейна справа, ведення домогосподарства. Кошти на утримання цих навчальних закладів надавалися, переважно земствами, приватними особами, а певна частина надходила від реалізації виробів учениць [11, арк. 7-9; 12, арк. 21-72; 13, арк. 7-11; 14, арк. 3; 28, арк. 13-19].

Документи свідчать, що кількість ремісничих навчальних закладів на початку XX століття невинно зростала. В Одеському учбовому окрузі тільки в місті Одесі у зазначений період нараховувалося 33 ремісничих навчальних заклади, в яких навчалось 2300 учнів, а в губерніях, що входили до його складу, їх було більше 80. Серед них: Одеське головне ремісниче училище садівництва (1847 р.); Одеське дівоче ремісниче єврейське училище (1860 р.); Одеське ремісниче училище товариства “Праця” (1864 р.); Одеське міське дівоче ремісниче училище (1882 р.); Сімферопольське ремісниче училище (1884 р.); Ананьєвське ремісниче училище (1891 р.); Одеське міське ремісниче училище (1891 р.); Бахмутське ремісниче училище (1896 р.); Ремісниче училище при Одеському сирітському будинку (1908 р.); Аккерманська реміснича школа при повітовому училищі (1868 р.); Одеська реміснича школа (1871 р.); Ананьєвська школа ремісничих учнів (1887 р.); Старокримська реміснича школа (1893 р.); Одеська реміснича школа друкарської справи (1900 р.); Ауткінська нижча реміснича школа (1904 р.); Катеринославська школа кераміки (1905 р.); Бобринська нижча реміснича школа (1905 р.); Березівська нижча реміснича школа (1905 р.); Степанівська нижча реміснича школа (1905 р.); Резінська нижча реміснича школа (1906 р.); Севастопольська нижча реміснича школа ім. генерал-лейтенанта Менькова (1908 р.); Маньково-Калитвинська нижча реміснича школа (1908 р.) [2, арк. 3; 4, арк. 13, арк. 18-29; 15, арк. 10-11; 16, арк. 3-5; 17, арк. 1-4;

18, арк. 1-9; 19, арк. 1-4; 20, арк. 12-19; 21, арк. 6-14; 22, арк. 1-12; 23, арк. 59-63, арк. 169-173; 24, арк. 23-24, арк. 27, арк. 53, арк. 74].

Іноді реміснича освіта надавалася шляхом організації діяльності спеціальних курсів при технічних та інших промислових навчальних закладах. Так, у 1900 році при Одеському Олександрівському міському чотирикласному училищі були відкриті вечірні курси технічного креслення й малювання для ремісників та робітників. Їх діяльність фінансувалася з пожертв місцевих фабрикантів і заводчиків, відмінність полягала у тому, що їх учнями ставали дорослі люди, робітники і майстри промислових підприємств, що було зумовлено необхідністю оволодіння новими технологіями виробництва і вимагало додаткової професійно-технічної освіти [29, с. 57-58].

Слід зазначити, що реміснича освіта у всіх типах ремісничих навчальних закладів (ремісниче училище, реміснича школа, ремісниче відділення чи клас) велась по-різному, на різному навчально-методичному та професійному рівні. Негативним з точки зору сучасності було те, що в них відрізнялась організація, методи роботи, а також навчальні плани і програми даних навчальних закладів і шляхи їх фінансування. Ремісничі навчальні заклади працювали за власними програмами і планами до 19 грудня 1890 року, коли Міністерство народної освіти затвердило базові навчальні плани й програми для ремісничих навчальних закладів. Однак, в цьому були і позитивні моменти: відсутність догматичності, варіативність навчальних планів сприяла виявленню індивідуального стилю роботи кожного закладу ремісничого профілю.

Аналіз історико-педагогічних джерел [1; 27] і архівних матеріалів показує, що однією із найважливіших проблем в організації роботи ремісничих навчальних закладів Півдня України у досліджуваний період була відсутність загальної концепції і науково обґрунтованих методик викладання загальних і спеціальних предметів, які враховували б специфіку підготовки за окремими спеціальностями, вікові особливості учнів, їх соціальний статус. Також слід зауважити, що проблемою ремісничих навчальних закладів була відсутність викладацьких кадрів відповідної кваліфікації. Більшість викладачів ремісничих навчальних закладів не мали будь-якого уявлення про методику викладання, хоча самі при цьому були висококласними майстрами. Це було викликано тим, що спеціальних навчальних закладів для підготовки педагогічних кадрів для ремісничих навчальних закладів у той період не існувало. Керівниками ремісничих училищ, викладачами і майстрами виробничого навчання були особи, які в більшості випадків отримали самі освіту у ремісничих чи середніх технічних училищах, що в значній мірі ускладнювало їх педагогічну діяльність.

Навчальну роботу у ремісничих навчальних закладах Півдня України, як і по всій Україні, ускладнювала гостра нестача навчальних посібників, особливо зі спеціальних дисциплін. Як відзначалося у “Працях організаційного комітету першого з’їзду по технічній і професійній освіті”:

“Майже усі технічні і ремісничі училища заявляють, що відсутність програм і підручників із спеціальних предметів і, частково – більш чи менш підготовлених до викладання цих предметів, – учителів, немало уповільнювало цілеспрямований розвиток училищ” [30, с. 167].

Аналіз тенденцій розвитку ремісничих навчальних закладів Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття дає підстави виділити їх специфічні особливості: розширення мережі ремісничих навчальних закладів, незважаючи на певні успіхи, значно відставало від регіональних потреб розвитку промисловості, будівництва, транспорту; в навчальних закладах ремісничого профілю навчально-виховна робота не проводилася за єдиною однотипною стійкою системою; суттєво відрізнялися організація, методи роботи, а також навчальні плани і програми ремісничих навчальних закладів і шляхи їх фінансування, всі вони були різноманітні за термінами і змістом навчання; не було розроблено науково обґрунтованої організації навчального процесу з урахуванням вікових особливостей учнів, їх соціального статусу та особливостей спеціалізації підготовки за окремими спеціальностями.

Отже, проведене дослідження дає змогу констатувати, що створення ремісничих навчальних закладів на Півдні України мало виражений регіонально-економічний характер і детермінувалося потребами регіону в тих чи інших робітничих кадрах і реалізовувалося ремісничими училищами, ремісничими школами та класами, останні з яких, надаючи можливість отримати ремісничу освіту разом із загальноосвітньою, значно полегшували їх організацію і змістове наповнення.

У цілому можна стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX століття на Півдні України, як і по всій території України, зріс інтерес до розвитку мережі ремісничих навчальних закладів, а також окреслився розрив між потребою у висококваліфікованих робітниках і рівнем їх забезпечення у промисловості, будівництві, транспорті тощо. Тому можна вважати, що ремісничі навчальні заклади відіграли у цьому важливу роль, ставши прототипом професійно-технічних училищ, створили підґрунтя розвитку сучасної професійно-технічної освіти.

На сучасному етапі реформування системи професійно-технічної освіти доцільно використовувати накопичений педагогічний досвід ремісничої освіти, особливо що стосується регіональної залежності спеціальностей, джерел фінансування, слід відходити від централізації управління професійно-технічними навчальними закладами, надавати більше свободи науково-педагогічному складу навчальних закладів, як це було у ремісничих навчальних закладах кінця XIX – початку XX століття. Слід враховувати уроки минулого не тільки з точки зору використання позитивного педагогічного досвіду, а й з точки зору уникнення тиражування раніше припущених помилок. Без вивчення історії професійно-технічної освіти як педагогічного явища і ремісничої освіти як одного з її феноменів, неможливо глибоко осмислити питання розвитку форм і методів навчання і виховання,

змін у соціокультурній структурі нашого суспільства, процесу розвитку виробничих сил, джерел підвищення продуктивності праці та трудової активності кваліфікованого робітника.

1. Веселов А.Н. Среднее профессионально-техническое образование в дореволюционной России / А.Н. Веселов. – М.: Трудрезервиздат, 1959. – 352 с.
2. Заключение комиссии по обсуждению проекта организации в Одессе ремесленной школы печатного дела. – ДАОО. – Ф. 333. – Оп. 1. – Спр. 798. – 1900. – Вся справа.
3. Корф Н.А. Сельскохозяйственное и ремесленное образование народа / Н.А. Корф // Весник Европы. – 1881. – №3. – С.18-32.
4. Материалы об открытии и деятельности ремесленного училища при Одесском сиротском доме. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1276. – 1908. – Арк. 13, 18-29.
5. Об организации ремесленных классов при Одесском уездном училище. – ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 120. – Спр. 59. – 1870. – Вся справа.
6. Об организации ремесленных классов при Одесском духовном училище. – ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 2907. – 1878. – Арк. 1-48.
7. Об открытии при Оргеевском городском 4-х классном училище ремесленного класса. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 716. – 1887. – Арк. 21, 10-11.
8. Об открытии ремесленного класса при Бабельском начальном училище. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1153. – 1900. – Арк. 1-5, 7.
9. Об открытии ремесленного столярно-токарного и переплетного отделений при Бердянском еврейском училище. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1085. – 1856. – Арк. 3-15.
10. Образование в Луганске [Электронный ресурс] // Информационный портал Луганска. Образование. – Режим доступа: <http://www.portal.lg.ua/>.
11. Об открытии 2-х классного женского училища с рукодельным и ремесленным отделением. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 750. – 1887-1888. – Вся справа.
12. О преобразовании Одесского городского девичьего училища в ремесленное и о передаче его в ведение городского общественного управления. – ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1334. – 1882. – Вся справа.
13. О продаже рукодельных работ учениц Одесского еврейского казенного девичьего ремесленного училища. – ДАОО. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 433. – 1850. – Вся справа.
14. О разрешении на открытие школы кройки в г. Одессе. – ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 3333. – 1908. – Вся справа.
15. О деятельности Ананьевской школы ремесленных учеников. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1355. – 1887. – Арк. 10-11, 15-21, 27-31, 37, 39-40, 44, 69-71, 80.
16. О передаче помещения бывших винных складов в ведомство Министерства просвещения для устройства низших ремесленных школ. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1241. – 1906. – Вся справа.
17. О преобразовании Одесского городского девичьего училища в ремесленное и о передаче его в ведение городского общественного управления. – ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1334. – 1882. – Вся справа.
18. О работе и преобразовании Севастопольской низшей ремесленной школы. Переписка. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2384. – 1910. – Вся справа.
19. О разрешении открытия в г. Одессе ремесленной школы. – ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 3901. – 1871. – Арк. 1-4.
20. О Севастопольской низшей ремесленной школе им. генерал-лейтенанта Менькова. Переписка. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2889. – 1908-1909. – Вся справа.
21. О содержании Одесского девичьего ремесленного еврейского училища за счет местного коробочного сбора. – ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 198. – Спр. 380. – 1860. – Вся справа.

22. О состоянии ремесленного училища в г. Симферополе, учрежденного Русским обществом пароходства и торговли. – ДАОО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1299. – 1884. – Арк. 1-12.
23. О состоянии ремесленного училища общества „Труд”. Докладная записка. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 984. – 1891. – Арк. 59-63, 169-173, 180-185.
24. Об открытии в г. Старый Крым ремесленной школы. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1034. – 1893. – Арк. 23-24, 27, 53, 74.
25. Об открытии городского ремесленного училища в г. Одессе. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 944. – 1891–1892. – Вся справа.
26. О числе часов занятий в неделю в низших ремесленных школах с одним и двумя отделениями и порядке распределения уроков между заведующими семи школами и мастерами-техниками // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1908. – № 12. – С.13-18.
27. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР / Под редакцией С.Я. Батышева. – М.: Педагогика, 1981. – 352 с.
28. Проект устава ремесленных классов при начальном еврейском училище в г. Одессе. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 744. – 1887–1889. – Вся справа.
29. Распоряжения центрального управления Министерства народного просвещения // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – ДАОО. – 1900. – № 1-12. – С. 57-58.
30. Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию, вып. 1, ч. 2, 1-е прибавление, ч. 2, Спб., 1895. – 606 с.
31. Статистические сведения о ремесленных учебных заведениях Одесского учебного округа. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2263. – 1907. – Арк. 287-292.
32. Ткаченко В.Г. Професійна освіта в Олександрівському повіті / В.Г.Ткаченко [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net>.

In the article the historical-pedagogical aspects of the development of handicraft education in Southern Ukraine in the second half of the 19th century – beginning of the 20th century are observed. The general characteristics of handicraft establishments' activity of Southern Ukraine in the second half of the 19th century – beginning of the 20th century are opened out, the place of Southern handicraft establishments in educational system of Ukraine in the second half of the 19th century – beginning of the 20th century is determined. The analysis of regional-depended specializations is represented. Handicraft education of Southern Ukraine is determined as a separate phenomenon in the general system of handicraft education in Ukraine in the second half of the 19th century – beginning of the 20th century.

Key-words: handicraft education, handicraft educational establishment, specializations, professional-technical education.